

Környezetmódosítás és emberi felelősség

Az ember és környezete viszonyának ősrégi filozófiai problémája napjainkig sem oldódott meg. Nem változtat ezen az sem, hogy ma már számos szaktudomány igyekszik a maga szemszögéből saját tárgykörébe vonni ember és világa kapcsolatát. Minden szak-egzaktág ellenére a probléma továbbra is bölcséleti súlypontú. Erről azonnal meggyőződünk, ha az ember—környezet egyenletet alkotóelemeire bontva írjuk fel. Ilyen nyilvánvalóan filozofikus alkérdéseket kapunk: hogyan definiálhatnók a környezet fogalmát; mennyire határolható el az ember környezetétől, amelynek végső fokon része; milyen kölcsönhatás jelentkezik ember és környezet között, milyen mértékben alakítja a környezet az embert és az ember a környezetét; milyen hatással van az emberre saját környezetének tudatos átalakítása; hogyan változik a történelmi fejlődésben az ember—környezet korreláció; mennyiben természeti és mennyiben társadalmi az a környezet, amely az embert körülveszi; hol van a határsáv a természeti és társadalmi környezet között, és így tovább.

*

Az ember lényegi jegye az, hogy tudatosan elhatárolja magát attól, amibe beletartozik: környezetétől. A metafizikus észjárás azonnal felszisz-szen az ilyen megfogalmazás hallatán: „hogyan? bele is tartozik, és mégis elhatárolódik?“ Pedig ez az „igen is, meg nem is“ a helyes megoldáshoz vezető kiindulópont.

Az emberré válás filogenetikus folyamatában csak akkor beszélhetünk a *homo primigenius* megjelenéséről, amikor a tudattal rendelkező lény rádöbbsent önmaga-egzisztenciájára, aminek viszont feltétele a *más*, a *nem-önmaga* létezésének felismerése. Éppen ez a *más* az, ami az embert körülveszi, ami *nem-én*, hanem környezet. De az embermivolthoz hozzátartozik az is, hogy az ember érezze: része vagyok „nem-önmagamnak“, vagyis a környezetemnek, az engem körülvevő világnak. S ez a valamihez tartozás nemcsak az ősember primitív életérzése, nem pusztán abból ered, hogy az ősi — még ható — természeti ösztönök, valamint a természet fölő emelkedésnek a lehetetlensége emberősünkben a természethez tartozás tényét tudatosította. Több ennél: *általánosan emberi* vonás, s csak be-teges agy képzelgése lehet az, ha valaki abszolúte függetlennek tartja magát attól, amiben él.

A valamihez kapcsolódást minden idők emberének életérzéseiként je-lölhetjük meg azért is, mert ez a „valami“, amiben az ember él, nem azo-nosítható a természettel, a társadalmi faktor is helyet kap benne. S itt az „igen is és nem is“, a beletartozás és mégsem beletartozás dialektikája a lehető legszembetűnőbb. Az emberré alakulás feltétele volt az ember

önmagára ébredése, saját szubjektivitásának tudatosítása, az *ember* és *nem-ember* közötti megkülönböztetés. Csakhogy a szubjektumon kívüli, vagyis a környezetet alkotó „nem-ember“ csak részben és viszonylagosan *nem ember*. Ugyanis az *én* és a *más* megkülönböztetése — a természeti jelenségeket túllépve — az *én* és a *más ember* viszonyaként jelentkezik. A *nem-én*, a *más* és a *nem-ember* abszolút értelemben nem fedik egymást.

A filozófiai terminusok magaslátáról leszállva, s köznapi nyelvre fordítva a szót, ez azt jelenti, hogy az ember a természettől körülveve, de emberek között él. Környezete tehát nemcsak természeti, amelyből kivált és mégsem vált ki teljesen, hanem emberi is.

*

Az ember, környezete s e környezet két eleme — a természeti és társadalmi közeg — közötti elhatárolás bizonytalansága nem jelenti a különmemű tényezők összemosását. Ezt a részleges egymásra tevődést egyszerűen tényként kell elfogadnunk, az egység és különféleség dialektikus kapcsolata nyilvánul meg benne.

A minket körülvevő természetből egyre kisebb az a rész, amely így vagy úgy nem viseli magán az ember kezemunkájának nyomát, vagy nem befolyásolja a társadalmi élet alakulását. A nooszféra fogalma azt jelzi, hogy a szabadon gondolkodó ész befolyási övezetévé változtatta az egész bioszférát. Az objektív külvilág, anélkül, hogy elvesztené emberen kívüli jellegét, egyre nagyobb mértékben magán viseli a szubjektivitás — az emberi tudat — bélyegét.

Ebből aztán a huszadik század szintjén újrafogalmazhatjuk az évszázados filozófus-emésztő problémát, az újkori bölcsélet, a felvilágosodás nagy *circulus vitiosus*-át: az embert a környezete alakítja, a környezetet viszont az ember formálja. A gondolati egy helyben topogásból csak egyetlen kiút van: az embert és az őt körülvevő világot egyaránt kölcsönös egymásrahatásukban foghatjuk fel, amely korrelációban azonban már az ember az ellentmondás fő oldala a természethez viszonyítva. Vagyis az emberformálás tekintetében nem egyenrangú felek állnak egymással szemben, a természeti környezet reakciója a humánusra legfőképpen az embertől függő módon nyilvánul meg.

Persze kérdést kérdés követ. Vajon ez a természettel szembeni magabiztos filozófiai álláspont nem teszi-e beképzeltté az embert saját erejébe vetett hite tekintetében, vajon nem túl korai feltenni a ember fejére a koronát s ezzel természet feletti egyeduralgódóvá ütni? Úgy gondolom, a ráció szférájának kiterjesztése, a nooszféra kategóriájának a kidolgozása nem jogosíthat fel arra, hogy a természet feletti végső győzelem hitében képezzünk, s arra a bizonyos koronázásra sohasem fog sor kerülni. Egyszerűen azért nem, mert az abszolút monarcha mindig az alattvalók felett áll, elkülönül azoktól, akiknek parancsol, az ember viszont megmarad alattvalónak, a természet részének is. „Korántsem úgy uralkodunk a természetben — írta Engels —, mint ahogy a hódító egy idegen népen uralkodik, mint olyan valaki, aki a természetben kívül áll —, hanem, hogy hússal, vérrel és aggyal hozzá tartozunk és benne élünk...“ (*A természet dialektikája*. 1952. 190). A természet feletti abszolút uralomnak tehát az

lenne a feltétele, hogy az ember megszűnjék biológiailag létező lénynek lenni, hogy magát a természet fölé emelje. Márpedig ez abszurd feltételezés, hiszen a hús-vér-agy nélküli ember nem ember. Sokkal kevesebbel is be kell érünk, meg kell elégednünk azzal, hogy természeti mivoltunkat megőrizve igyekezzünk alattvalói minőségben is uralni környezetünket.

A *homo faber* bármilyen mértékben uralma alá hajtja, saját szükségleteinek megfelelően csiszolja-kerekíti természeti környezetét, annak minden kiálló sarkát, élet amúgy sem tudja eltávolítani, s mindig fennáll a veszély, hogy ezek az élek felsebzik az alakítás szándékával közeledő kezét. Ez a viszony ahelyett, hogy lehangolna, tette ösztönöz. A *homo sapiens* mindig győz a természet felett, de sohasem lesz minden ellenfelét legyőző bajnok, az újabb és újabb győzelmek viszont nagyobb elégtételt jelentenek számára, mintha a szobája falára az abszolút győztes hamis képzetének babérkoszorúját akasztaná, amelyben tétlenül gyönyörködhet az idők végezetéig.

Bacon annak idején megfogalmazta a természet feletti uralom „receptjét”: az ember csak akkor uralkodhat a természetben, ha engedelmeskedik neki, ha aláveti magát a törvényeinek, követi őket. Ennek a természet iránti alázattal társuló uralkodáselvnek a magva — ha súlyponteltolódással is — a tudományos forradalom korában is érvényes: az alávettség tudata nélkül nincs uralom, a természeti környezet csak akkor engedelmeskedik nekünk, ha mi is engedelmeskedünk törvényeinek. A hangsúly azonban ma már nem arra esik, hogy *mi engedelmeskedünk* neki, hanem arra, hogy a szükségszerű engedelmisség meggyőződésében úgy *követjük* a természeti törvényeket, hogy azok általunk kitervelt célok elérésében segítsenek.

*

Vajon lehet-e úgy hatni külvilágunkra, hogy e tevékenység eredményét előre lássuk, s a következmények mindenben megfeleljenek szándékunknak? Vagyis: tudjuk-e természeti környezetünket úgy módosítani, hogy a ráhatás a legkedvezőbb visszahatást biztosítsa számunkra? Vajon annyira megszelídítettük-e a természeti környezetet, hogy minden körülmények között bizton várhatjuk cselekedeteink előrelátott, megérdemelt jutalmát?

Sajnos, az ilyen megszelídítés, bár létezik, nem kockázatmentes. Valahogy a cirkuszi idomár szerepében képzelhetjük el az embert. A vadállatok látványos mutatványai nem feledtethetik a nézővel azt, hogy az idomító-mesternek mindig tartania kell a vad és rejtett állati ösztönök felszínre törésétől. A természet megszelídítése is tartalmazza az ilyen-szerű, előre nem látható veszélyek, az emberre káros következmények lehetőségét. A tetteinkkel megindított ok-okozati láncsornak minden későbbi láncszemét ugyanis kezdetben nem láthatjuk.

Görögországban, Kisázsiaiban s egyebütt kiirtották az erdőket, hogy termőföldhöz jussanak. Nem is álmodták, hogy ezzel kietlenné tették a vidéket, mert felszámolták a növényzet létezéséhez szükséges nedves-gyűjtő központokat.

Nem állíthatjuk, hogy pusztán csak a tudatlanságból fakadt volna az előrelátás akkori hiánya. Ugyanis a bizonyos szintű tudás mindig

együtt jár a tudásunk határain túl levő világ nem ismerésével (*még* — nem ismerésével). Ma már tudjuk, hogy az erdők kiirtásának milyen következményei lesznek, tudásunk bővült, és nőtt elővigyázatunk is az előre nem látható következményekkel szemben. Annál is inkább, mert ismereteink szélesedésével egyre jobban tudjuk azt is, hogy mit nem tudunk. A holdminták földre hozatalakor azonban már elővigyázatosabbak voltunk, az esetleges előre nem látott, emberre káros jelenségek megjelenését igyekeztünk kizárni. A holdutasok karanténja, az a tény, hogy a holdkőzetekhez, teljesen izolált helyen, gumikesztyűs emberi kéz nyúlt először, mind arra utal, hogy az emberiség ma már tudatában van az idomár szerepéből származó rejtett és ismeretlen veszedelmeknek. Kérdés azonban: lehet-e eléggé elővigyázatos, vajon kiterjedhet-e mindenre a figyelme, tisztában lehet-e a természeti környezet vizsgáló és átváltoztató tevékenységének minden következményével? Bajosan! Talán nem tévedünk, ha ennek a tudatosodását napjainkban olyan tényezőnek tartjuk, amely, bár negatív előjellel, de ösztönzőleg hat az emberi megismerésre. Az ember mind többet ismer meg a világból azáltal, hogy a természetre ható tetteinek a kezdetben még nem sejtett távolabbi eredményét — vagy hiányát — feltárja. Ne feledjük el: a negatív, a nemlétezőre vonatkozó ismeret is ismeret.

Ha óvatosságunk elvezet ahhoz a következtetéshez, hogy ennek és ennek a tettek *nincsenek* vagy *nem lehetnek* ilyen vagy olyan következményei (a holdutasok *nem* fertőződtek meg a Holdon vagy az űrben), akkor ez megismerési körünk sugarát növelte. Az ismerentől való ilyen, egyáltalán nem gyávaságból fakadó elővigyázatos félelem az ember és a környezete közötti viszony ismeretelméleti oldalának fontos eleme.

*

Ezek után megkockáztathatunk egy filozófiai általánosítást: az ember uralmának mértéke környezete felett annak a függvénye, hogy mennyire pontosan látja előre a világ megváltoztatására irányuló tevékenységének mind távolabbi eredményeit. Matematikailag: egyenes arány áll fenn a tettek következményeinek egyre pontosabb ismerete és a környezet feletti hatalom között.

Hozzuk valóságközelbe ezt a megállapítást. Pártunk Központi Bizottságának ez év márciusi plenáris ülésén országos programtervezetet dolgoztak ki az ésszerű vízgazdálkodásról, az öntözési, árvízvédelmi, lecsapolási és talajerózió-leküzdési munkálatok kiterjesztéséről Románia Szocialista Köztársaságban az 1971—1975-ös években és az 1985. évig terjedő általános távlati előirányzatokról. Ez a dokumentum pontosan felméri nemcsak az ilyen jellegű természetformáló tevékenység szűkségességét, hanem azt is, milyen pozitív következményei lesznek ennek a munkának, s éppen ezzel biztosítja a magasfokú uralmat környezetünk felett.

A megfogalmazott aránynak a két oldala csak egy feltétel jelenlétében kapcsolható egybe. A külső környezet feletti uralmunk nem a már jelzett egyeduralkodó természetre ráerőszakolt parancsainak az érvényesítését jelenti, hanem azt, hogy az „alattvalók“ akaratát engedjük kibontakoztatni, vagyis a természeti törvények természetes kitérülését segítjük elő. Tehát — visszatérve az arányra — nemcsak azért nő környezetünk feletti ural-

munk tetteink távolabbi következményeinek ismeretében, mert előre tudjuk, mit akarunk elérni, hanem főleg azért, mert tudjuk: milyen irányban követik majd egymást a történések a maguk természetes rendjében. S éppen ennek, az okok, szükségszerűségek és törvények által determinált irányba „terelésnek“ a pontossága a környezet feletti uralmunk arányainak fokmérője.

S most jön a bökkenő. Az emberi ráhatásnak vannak közvetlen, a természet kereteit nem túllépő eredményei, de vannak olyan következményei is, amelyek már társadalmi jellegűek. Mivel a természeti és társadalmi környezet közötti választóvonal csak szaggatott vonal, a természetformálás ezeken a vonalközökön keresztül belenyúl a társadalmi viszonyokba is. A távolabbi társadalmi okokat viszont már sokkal nehezebb természettudományi pontossággal kiszámítani.

Sokszor emlegetik, hogy a gőzgép előállítói nem láthatták, milyen társadalmi következményei lesznek ennek a munkaeszköznek, egy természeti törvénynek a termelésben történő felhasználása milyen gyökeres változást fog eredményezni nemcsak a termelésben, hanem a *termelési viszonyokban* is. A példa klasszikus, mert általánosítható. Nemcsak a gőzgép megalkotói, de általában a természeti törvényeket a társadalmi célok érdekében hasznosítók sem láthatják tettük minden társadalmi következményét. A környezetre hatás *természeti* következményeit mindig nagyobb pontossággal ki lehet számítani. A Hirosimára ledobott atombomba pusztításának méreteit több-kevesebb precizitással előre tudták. De még a legbonyolultabb számítógépek segítségével sem lehetett volna megjósolni, hogyan fog ez kihatni az emberek tudatára, milyen szervezett társadalmi akciókra fogja serkenteni a világ népeit, az atombomba pusztításának *sajnálatos* gyakorlati tapasztalata miként fogja befolyásolni egyes államok politikai tevékenységét.

Egyszóval: könnyebb dolgunk van a természettel. S ennek meg is van a magyarázata. Míg a természeti folyamatokban tudattal nem rendelkező tényezők egymásra hatása formálja a végső eredményt, addig a társadalmi következményeknél számolni kell a szubjektív szűrővel — a tudattal —, itt ugyanis tudatos, egyéni célok, szándékok, törekvések ütköznek össze, s ezeknek az összecsapásoknak az eredője a végső történelmi tény. A társadalmi környezetben tehát összehasonlíthatatlanul több tényezővel, a „tisztá“ kibontakozást eltérítő elemmel, előre nem látható erőviszonyalakulással kell számolni, mint a természetátalakításban.

Napjainkban ez a kettősség furcsa, paradoxális helyzetet teremt. Két folyamattal kell ugyanis számolnunk, amelyek együtt léteznek, de mindkettő ellentétes irányban hat. Egyrészt: a természettudományok robbanásszerű fejlődésével, a műszaki-tudományos forradalom kibontakozásával egyre pontosabban megismerjük természeti környezetünket, a természeti erők felhasználásának mind nagyobb és nagyobb lehetőséget biztosítunk. Ez nyilván növeli sokat emlegetett uralmunkat a természeti jelenségek felett. Másrészt: egyre nagyobb mértékben elmélyül — ugyancsak az említett okok következtében — a természet „társadalmasításának“ a folyamata. Vagyis a természet mind nagyobb és nagyobb része kapcsolódik be a társadalmi anyagsereffolyamatba, főleg úgy, hogy a termelési ciklusok részévé válik. Ez viszont magával hozza annak a bizonyos „határozatlansági relációnak“ a fokozottabb jelenlétét, amely a társadalmat jellemzi.

s amely miatt csak körvonalalaiban lehet előre látni bizonyos aktivitás következményeit. Tehát, egyrészt az ismereteink gyarapodása és a gyakorlati tevékenység révén növekszik uralmunk a környezet felett, másrészt nő a kevésbé ellenőrizhető s a nehezen kitapintható társadalmi következmények száma, ami — a fenti egyenes arányképletnek megfelelően — a környezeten való uralkodás méreteinek csökkenését jelenti.

Ne ijedjünk meg, ezzel nem jutott kiúttalan dilemmához az emberiség. Az előrehaladás mindenképpen kimutatható, az említett kettősség csupán ennek a fejlődésnek az ellentmondásos jellegére utal. Megismerésünk állandóan előrehaladó folyamat, ami többek között abban is megnyilvánul, hogy mind több és biztosabb ismeretünk halmozódik fel a jövőt illetően, még akkor is, ha ez az előrelátás csak bizonyos valószínűségek határain belül mozoghat. Egyaránt vonatkozik ez a pontosabb kalkulációknak engedő természeti jelenségekre, de nem kevésbé a kisebb valószínűséggel százalékarányok közé kényszeríthető társadalomalakulásra is. De igaz az is, hogy a természetformálásnak ma már mind nagyobb mértékben jelentkezik a nehezebben körvonalazható társadalmi „meghosszabbítása“.

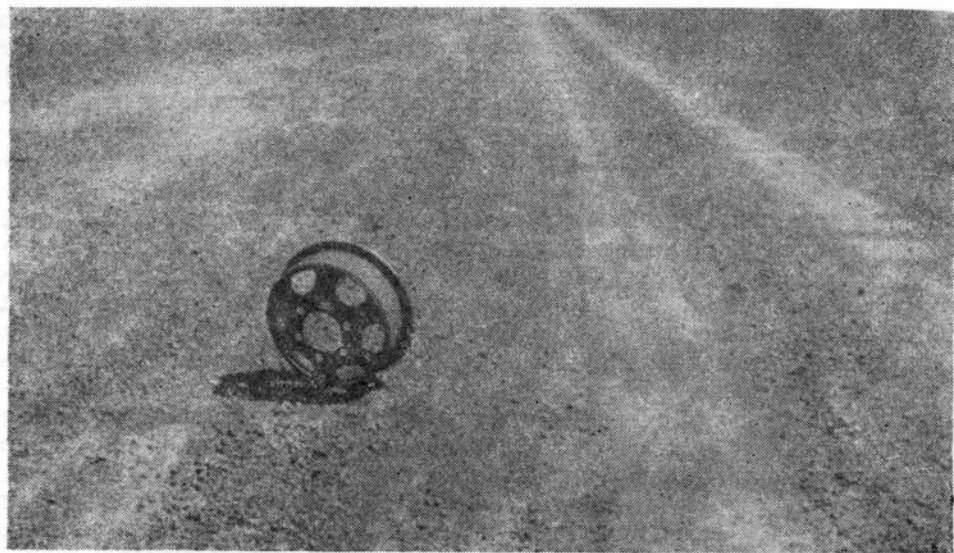
Mindezek alapján állíthatjuk, hogy a környezetünk feletti uralmunk fő feltétele — tetteink következményeinek előrevetítése — tekintetében, minden belső ellentmondásosság ellenére, optimista képet alkothat magának az emberiség.

*

Az ember—környezet ozmózisnak van egy olyan vonatkozása is, amely elméletileg, de főleg gyakorlatilag nem kis gondot okoz, s néha örömmel keveri a környezetünk feletti uralmunk tudatából fakadó örömmünket. Vegyük csak elő újra a jelzett arányunkat: olyan mértékben uralkodunk környezetünkön, amilyen mértékben tisztában vagyunk tetteink következményeivel. Ezt az egyenes arányosságot be lehet szorozni az egoizmus „mínusz egyével“, s így lé lehet alacsonyítani az egyedi környezet és az egyéni tett az egyed számára hasznos vagy káros következményeinek arányává. Ez a szűken prakticista, csak az egyén hasznát szem előtt tartó perspektíva eltorzítva adja vissza a környezeti feltételek feletti uralmunknak *csak társadalmi értékrendben érvényes* relációját.

Az egyén vagy kisebb egyedcsoport nyilván nem mérheti fel valószínűségi alakító tetteinek legtávolabbi következményeit, ehhez társadalmi szintű (vagyis szélesebb keretek közé beépített, a különböző tudományok művelőinek kollektív közreműködésével kiformált) távlatokba-beállításra van szükség. Az a kis kutatókollektíva például, amely, mondjuk, valamelyik érdekszférába tartozó országban az altalaj kincsei után kutat, nem láthatja, hogy tevékenységének sikere esetleg milyen távolabbi társadalmi konfliktusoknak lehet okozója, hiszen szak-minőségében csak a közvetlen eredmény érdekli, a politikai, világgazdasági szintű folytatás már nem az ő dolga. Mint ahogy a gépkocsijával valamilyen ügylet megkötésére siető kereskedelmi megbízott sem gondol másra, mint arra, hogy minél hamarabb célhoz érjen, s fel sem merül benne az, hogy a kipufogócsőből kitóduló gázok szennyezik a város levegőjét, s így „tevékenysége“ mások egészségét károsítja.

Az első példánkban a természetátváltoztatás távolabbi társadalmi következménye, a másodiknál pedig egyszerű természeti oksági láncolat „emberi“ okozata marad homályban. A lényegen azonban mindez mit sem

Technika és természet

változtat, a lényeg ugyanis az, hogy a mindennapi tevékenységét folytató ember nem gondolhat a tettétől messzebb eső, de vele oksági kapcsolatban álló jelenségekre, s gyakran szándékosan nem is gondol rájuk, mert nem érdeklik.

Igaz, igen gyakran az egyed cselekménye csak egészen kis mértékben járul hozzá valamilyen, csupán tömegméretekben észlelhető következményhez, amelynek regisztrálása, esetleges káros hatásainak a kimutatása és az eltávolítására hozandó intézkedések nem az egyént, hanem az egész társadalmat érintik. Nyilván nem követeli meg senki, hogy az óceánna duzzadó víztömeghez csepp-tettel hozzájáruló egyed a tengeráradások káros hatásán morfondírozva élje le egész életét. Végül is a városok levegőjét szennyező gépkocsivezetőtől sem lehet elvárni, hogy lelkiismeret-furdalással vezesse kocsiját.

*

A milligrammnyi egyéni tett és a tonnányi társadalmi következmények viszonyának alapján fogalmaznak meg egy lényeges filozófiai problémát: a *felelősség* kérdését. A felelősségtudat előfeltétele az, hogy helyesen mérjük fel a valóságformáló tevékenység következményeit. Kérdőjeles marad azonban: vajon az, aki csak az egyéni tett és az egyénre kiható utóregések között észleli a kapcsolatot, felelőtlenül él?

Meddig terjedhet a felelősségre vonás a környezetet megváltoztató egyéni aktivitás meghosszabbításából következő távoli következményért?

Konkrétan: az a máktermesztéssel foglalkozó földműves, aki a szoros értelmében természetátalakító munkát folytat, felelős-e a mákból később kivont és csempészutakon továbbított kábítószerek testet-lelket ölő következményeiért? Hiszen ő esetleg csak a jövedelemszerzés céljából folytatja mesterségét, számára a környezetváltoztató tett befejeződik akkor, amikor az óhajtott pénzösszeg a markát üti.

A környezetátalakítás és a felelősség közötti viszony kérdésének megoldása nem egyszerű. Nem véletlen, hogy napjainkban a *felelősség* filozófiai fogalma oly sokat vitatott, s van bölcséleti felfogás — az egzisztencializmus —, amely egyenesen központi helyet biztosít ennek a kategóriának. Minden véleményösszekülönbözés ellenére egy biztos: a környezetformálás és a tevékenység okozata közötti viszonyt mint a felelősség eldöntésének fő tényezőjét nem szabad az egyéni tett és az egyéni eredmény kapcsolatára leszűkíteni. Az egyéni valóságalkítást az általánosan emberi mértékrendben is mérlegre kell tenni. A máktermesztő, aki tudatában van annak, hogy munkájának terméke milyen módon válik társadalmi viszonyokat, emberi életet befolyásoló tényezővé, igenis, feleltének folytatásáért is.

Anélkül, hogy a felelősségből az emberek vállára nehezedő kibírhatatlan terhet formálnánk, állíthatjuk: a környezetmódosítás mindig együtt jár a felelősség ilyen vagy olyan fokával. Nem kereshet senki sem kibúvót azzal, hogy „nem tudtam, mi fog következni tetteimből“. A tudatlanság itt sem érv.

*

Semmiképpen sem lehet a környezetátalakítással együtt járó felelőség alól kibújni. Sőt a *környezetformálás* alól sem. Ezen még a semmittevés sem segít. Senki sem élhet úgy, hogy valamilyen módon ne módosítaná azokat a kereteket, amelyek között él.

Egymagában a környezetátalakítás tehát még nem érdeme az embernek, hiszen ez hozzátartozik emberségéhez. Az irányított, tudatos, a távolabbi perspektívákkal egyre inkább tisztában levő, a társadalmi előrehaladást elősegítő s a legnagyobb felelősséggel vállalt valóságformálás, a környezet mind humánusabbá tétele — ez az emberi tevékenység eszményi formája.

TEILHARD DE CHARDIN

A végső Föld

Szükséges lények vagyunk-e? Érték-e maga az ember, és tulajdonítható-e jelentés az emberi értékeknek — az emberen kívüli Világ szemszögéből? Szolgál-e tehát valamiféle biztosítékkal ez a Világ arra nézve, hogy műlhatatlan az ember mint érték, és műlhatatlan az emberi érték mint olyan, bármilyen nagyok legyenek is azok a veszélyek, amelyek fenyegetnek bennünket, és amelyekkel fenyegetjük magunk? „Az Ember helyettesíthetetlen, tehát — még ha igen valószínűtlennek tűnik is — éppen ezért kell jól végeznie, persze nem szükségszerűleg, hanem tévedhetetlenül“ — válaszolja Teilhard de Chardin Az Emberi Jelenségben.

A mindenkori teleológia veti fel ekkora határozottsággal és válaszolja meg ilyen egyértelműen ezeket a kérdéseket. Teilhard de Chardin azonban nemcsak katolikus filozófus, hanem természettudós is. Mint a neotomizmus „modernistája“ az egész kozmogenezist hívja tanúul, az anyag követhető múltjának és belátható jövőjének teljességét veszi számba, hogy bebizonyítsa: az ember ugyan nem „mozdulatlan központ“ egy „rossz antropocentrizmus“ értelmében, de „tengelye“ és „nyilvesszeje“ az egyetemes fejlődésnek.